

УДК 37.015.3-053.5

МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ

Шевцова Г.Г., аспірант
кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонський державний університет

У статті обґрунтовано важливість врахування вікових особливостей розвитку молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи. Встановлено, що цей віковий період є сенситивним для морального становлення, активного формування особистості, розвитку психічних пізнавальних процесів, емоційно-почуттєвої та мотиваційно-ціннісної сфер. За результатами проведеної роботи визначено чинники, що впливають на особливості розвитку дитини молодшого шкільного віку: спадковість, стан здоров'я, соціальні зміни, соціальне оточення, організація навчально-виховного процесу закладу освіти, а їх нестабільність потребує від науковців подальших досліджень та розробок з урахуванням змін, потреб, вимог сучасної освіти.

Ключові слова: молодший шкільний вік, особливості розвитку дитини, соціальна ситуація розвитку, моральне виховання.

В статтю обґрунтована важність урахування вікових особливостей розвитку молодших школярів в учебно-воспитательном процессе начальной школы. Установлено, что этот возрастной период является сенситивным для нравственного развития, активного развития личности, психических познавательных процессов, эмоционально-чувственной и мотивационно-ценностной сфер. В результате проведенной работы определены факторы, влияющие на особенности развития ребенка младшего школьного возраста: наследственность, состояние здоровья, социальные изменения, социальное окружение, организация учебно-воспитательного процесса образовательного учреждения, а их нестабильность требует от ученых дальнейших исследований и разработок с учетом изменений, потребностей, требований современного образования.

Ключевые слова: младший школьный возраст, особенности развития ребенка, социальная ситуация развития, нравственное воспитание.

Shevtsova A.G. PRIMARY SCHOOL AGE: TRADITION AND INNOVATION IN RESEARCH

The article proves the importance of taking into account age features of development of younger school-children in the educational process of primary school. It is established that this age is a sensitive period for moral formation, active formation of personality, development of mental cognitive processes, emotional and motivational values of the spheres. As a qualitatively specific stage of mental development it is characterized by many changes which constitute together the originality of the structure of the child's personality at this stage of its development. It gives grounds to speak about the socio-pedagogical and psychological characteristics of children of a certain age. The results of this work argue that the specificity of the child of the primary school age is determined by such factors as: heredity, health status, social changes, social environment, organization of educational process of educational institutions and others. It indicates the dynamics of age peculiarities of a child's development and requires scientists to further research and development, taking into account social changes, needs and requirements of modern education. The results of this work should be developed by teachers, educationalists, psychologists, parents in planning the educational work of the primary school and included in the daily activity of each child and the classroom group as a whole.

Key words: Junior school age, peculiarities of the development of the child, social situation of the development, moral education.

Постановка проблеми. В умовах численних соціально-політичних перетворень в Україні особливої актуальності набуває питання особистісного становлення й майбутнього розвитку громадянина. Така переорієнтація обумовила зміну парадигми навчально-виховного процесу сучасної школи, спричинила поступовий перехід до гуманістичної суб'єкт-суб'єктної розвиваючої взаємодії. У цих умовах зростає необхідність глибокого пізнання внутрішнього потенціалу учня, його вікових та індивідуально-типологічних особливостей розвитку.

Забезпечення процесу виховання і навчання кожної дитини на основі розвитку її природних здібностей є основоположною ідеєю дитиноцентричної концепції формування освітньо-виховного простору. Розробляючи її засади і пов'язуючи їх з особистісно-орієнтованою моделлю виховання, академік В. Кремень наполягав: «Слід максимально наблизити навчання і виховання кожної дитини до її сутності, здібностей та особливостей. Цей принцип має бути визначальним при проведенні будь-яких змін в освіті. Бо саме він дозволить досягти

найвищої якості освіти і, що надзвичайно важливо, не всупереч природі кожної дитини, а завдяки її пізнанню й розвитку» [5].

Кожен вік, як якісно особливий етап психічного розвитку, характеризується безліччю змін, що становлять у сукупності своєрідність структури особистості дитини на даному етапі його розвитку [9]. Це дає підставу говорити про соціально-педагогічні та психологічні особливості, притаманні дітям певного віку.

Так, початок шкільного життя припадає на віковий період розвитку дитини від 6-7 років до 10-11 (I-IV класи). В психолого-педагогічній літературі він означений як молодший шкільний вік та вважається чутливим для морального розвитку, активного розвитку особистості, психічних пізнавальних процесів, емоційно-почуттєвої та мотиваційно-ціннісної сфери.

Ступінь розробленості проблеми. Як особливий період в житті дитини, він виділився історично порівняно нещодавно з появою системи загальної та обов'язкової середньої освіти та відразу став предметом досліджень багатьох психологів, педагогів нашої країни та зарубіжжя. Цей вік найбільш глибоко та змістовно представлений в роботах В. Давидова, Д. Ельконіна та їх послідовників Л. Андарова, А. Дусавицького, А. Маркова. Соціально-педагогічні особливості дітей в навчально-виховному процесі початкової школи були предметом досліджень Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Божовича, М. Славина.

Окремі аспекти з вікового розвитку молодших школярів, що досліджувались у психолого-педагогічній науці, залишаються й зараз актуальними та разом з тим потребують нових наукових досліджень та розробок з урахуванням сучасних змін, вимог та потреб суспільства.

Мета статті – вивчення психолого-педагогічних розвідок традиційного та інноваційного змісту, в яких представлено віковий період молодшого шкільного віку в трансформаційних умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Соціальні задачі та зміст середньої освіти постійно змінюються, тому хронологічні лінії та особливості молодшого шкільного віку не можна вважати остаточними та незмінними. Спершу предметом нашого дослідження будуть відносно стійкі та характерні особливості розвитку дітей цього віку, а лише потім ми проаналізуємо інноваційні особливості.

Молодший шкільний вік характеризується розвитком важливих психічних процесів: сприйняття, мислення, розвиток і формування мови, уваги, пам'яті, які починають

набувати опосередкований характер, стають усвідомленими та вільними. Це перехідний період, коли дитина поєднує в собі риси дошкільного дитинства з особливостями школяра. Ці якості вживаються в її поведінці та свідомості у вигляді складних і суперечливих сполучень. Як будь-який перехідний стан, молодший шкільний вік відрізняється прихованими можливостями розвитку, які важливо своєчасно виявити та розвинути.

Основи багатьох психічних якостей особистості закладаються та культивуються саме в цьому віковому періоді. Нові якості виникають та розвиваються під час формування навчальної діяльності. Довільність, внутрішній план дій та рефлексія – основні новоутворення дитини молодшого шкільного віку. Завдяки їм психіка дитини досягає рівня розвитку, необхідного для подальшого навчання в середній школі, для нормального переходу в підлітковий період з його особливими можливостями й вимогами. Непідготовленість деяких молодших школярів до середньої школи найчастіше пов'язана з невизначеністю саме цих загальних якостей і здібностей особистості, які визначаються рівнем психічних процесів та самою навчальною діяльністю [9, с. 69].

Зі вступом до 1 класу в дитини виникають нові взаємини з оточуючими людьми, з'являються нові, пов'язані зі школою обов'язки. Учень живе за встановленим режимом дня, вивчає визначені шкільною програмою предмети, підкоряється шкільним правилам поведінки. Ця соціальна ситуація вимагає формування навчальної діяльності, яка спрямована на засвоєння науки й культури. Саме в організації навчальної діяльності, що має навчити дитину вчитися, полягає одне з головних завдань початкової школи.

Характерними для молодшого шкільного віку є зміни, які відбуваються в пізнавальній сфері школяра. Перш за все починається інтенсивне формування прийомів запам'ятовування. Від найбільш примітивних прийомів (повторення, уважний тривалий розгляд матеріалу) дитина переходить до групування, осмислення зв'язків різних частин матеріалу.

У школі за відносно короткий період учень повинен засвоїти достатню кількість понять. Від нього вимагається певний рівень розумових операцій (аналіз, синтез, міркування, порівняння). В процесі шкільного навчання відбувається не лише засвоєння окремих знань, умінь, але й узагальнення, а разом з цим – формування інтелектуальних операцій.

У цьому віці формується здатність зосереджувати увагу на малоцікавих речах;

емоційні переживання набувають більш узагальненого характеру. Найбільш суттєві зміни відбуваються у сфері мислення, яке набуває все більш абстрактного й узагальненого характеру.

Період розвитку дитини від 6 до 11 років виділяється психологами і як період становлення особистості. Зі вступом до школи розвиток дитини починає визначатися вже не трьома, як то було у дошкільному дитинстві, а чотирма видами діяльності [8, с. 133]. Під час навчальної, ігрової, трудової діяльності та спілкування школярі навчаються аналізувати дії, вчинки однолітків, удосконалюють навички спілкування та суспільної поведінки, усвідомлюють роль батьків та дорослих.

Варто згадати, що в процесі розвитку особистості дитини від народження до 3 років домінує сім'я. У подальші роки додається вплив спілкування з оточуючими, інформаційних засобів. Вступ до школи відкриває новий могутній канал виховного впливу на особистість учня через однолітків, учителів, шкільні навчальні предмети та справи. Збільшується сфера контактів із засобами масової інформації через читання, дуже швидко росте потік інформації виховного напрямку, який досягає дитини та впливає на неї [8, с. 134]. З початком навчальної діяльності у школяра з'являються перші серйозні домашні обов'язки, пов'язані з працею та навчанням. Дорослі висувають свої вимоги, що провокує появу перших конфліктів між батьками та молодшим школярем.

Український психолог І. Бех у своїх дослідженнях зробив висновок, що в дітей молодшого шкільного віку «помітно підвищується загальна психологічна сприйнятливості до виховних впливів, що допомагає розширенню зони найближчого морального розвитку. Завдяки потребі звертатися до власного внутрішнього світу, підвищується рівень його усвідомлення і дієвість регулюючої функції. Відповідальні наміри набувають все більшої питомої ваги в поведінці і діяльності школярів» [1, с. 678]. Поведінку оточуючих людей молодший школяр починає пов'язувати з самооцінкою власних дій. Він оцінює свої вчинки у відповідності із засвоєними ним правилами, у своїх міркуваннях про інших людей він починає надавати більшого значення своїм власним критеріям.

На думку Д. Ельконіна, у дитини, яка вступила до 1 класу, відбувається перебування всієї системи стосунків з дійсністю. Якщо у дошкільника існували дві сфери соціальних стосунків: «дитина-дорослий», «дитина-діти», то у молодшого школяра ви-

никає нова структура цих стосунків: система «дитина-дорослий» диференціюється у дві системи – «дитина-вчитель», «дитина-батьки», а система «дитина-діти» залишається автономізованою [3].

Система «дитина-вчитель» починає визначати ставлення до батьків і до дітей. Добра поведінка та хороші оцінки – це те, що конструює стосунки дитини з дорослими й однолітками. Система «дитина-вчитель» стає центром життя дитини, від неї залежить сукупність сприятливих для життя умов.

Молодші школярі починають виконувати багато правил та норм поведінки у взаємовідносинах з учителем і дорослими в різних ситуаціях, при спілкуванні з товаришами під час уроків й на перерві, перебування в громадських місцях та на вулиці. Діти 6-7 років психологічно підготовлені до ясного розуміння цих норм та правил та до їх повсякденного виконання. Буває таке, що вчитель та дорослі своєчасно не використовують цю готовність. Висуваючи вимоги до учня, не завжди пояснюють їх та непослідовно перевіряють чітке виконання своїх вказівок. У дітей виникає відчуття, що дотримання норм та правил поведінки залежить від настрою дорослих, від існуючої ситуації, від їх власних бажань. З'являється небезпечний ворог нормального становлення моральної сфери дитини – уявлення про те, нібито норми та правила поведінки мають формальний характер і повинні виконуватися не через їх внутрішню необхідність, а під впливом тих чи інших зовнішніх обставин, в тому числі боязні бути покараним [9, с. 96].

На думку А. Петровського, дійсне та органічне засвоєння дітьми норм та правил поведінки припускає перш за все наявність у педагога добре спланованої системи прийомів та засобів контролю за їх виконанням. Чітке формулювання цих норм та правил, обов'язкове заохочення старанності та відповідна реакція на розпущеність та недбайливість – важливі умови виховання дисциплінованості й організованості в молодших школярів. Сформовані таким чином моральні якості дитини цього віку стають внутрішнім й органічним надбанням особистості [9, с. 97].

Моральна свідомість молодших школярів зазнає суттєвих змін від I до IV класу. Моральні знання, уявлення, судження до кінця віку значно збагачуються, стають більш свідомими, різнобічними, узагальненими. Якщо моральні судження учнів I-II класів засновані на досвіді власної поведінки та на конкретних вказівках і поясненнях учителів та батьків, то учні III-IV класів, окрім досвіду

власної поведінки та вказівок дорослих, намагаються аналізувати досвід інших людей. Так саме формується й моральна поведінка. Діти 7-8 років здійснюють позитивні моральні вчинки, частіше дотримуючись прямих вказівок дорослих, зокрема вчителя; учні III-IV класів у більшому ступені можуть здійснювати такі вчинки за власною ініціативою, не дочікуючись вказівок зі сторони [6, с. 65].

Характер у молодшому шкільному віці тільки формується. Характерологічні прояви дітей цього віку можуть відрізнятися суперечливістю й несталістю. Психологи виділяють такі особливості характеру молодших школярів, як імпульсивність – схильність негайно діяти під впливом безпосередніх імпульсів, не обдумавши і не з'ясувавши всі обставини. Причинами такої поведінки є: вікова слабкість вольової регуляції поведінки, потреба в активній зовнішній розрядці [6, с. 66]. Такі особливості вказують на те, що не всі випадки порушення молодшими школярами внутрішнього розпорядку школи є проявами недисциплінованості дитини. Ще однією особливістю характеру молодшого школяра є загальна недостатність волі. Учні 6-8 років ще не вміють тривало переслідувати зазначену мету, долати труднощі та перешкоди.

Необхідно зазначити, що в дитини молодшого шкільного віку багато й позитивних рис характеру, а саме: чуйність, допитливість, безпосередність, довірливість. Виховувати моральні якості особистості через особистий приклад можливо, враховуючи ще одну особливість характеру дитини цього вікового періоду – наслідувальність. Це повинен пам'ятати педагог при плануванні виховної роботи, але без уваги не може залишитися й той момент, коли поряд з позитивними прикладами молодший школяр може унаслідувати некультурну поведінку старшого товариша.

Проводячи виховну роботу з молодшими школярами, треба враховувати їх підвищену емоційність, яка робить учнів I-II класів емоційно невірніми, з частою зміною настрою, бурхливими проявами радощів, горя, гніву, страху. З роками в дітей розвивається здібність контролювати свої емоції.

Молодший шкільний вік характеризується великими можливостями щодо виховання позитивних якостей характеру. Піддатливість, довірливість, наслідувальність, авторитет учителя – це та психологічна основа, на яку треба спиратися в моральному вихованні.

З початком навчальної діяльності відбувається процес входження дитини в колек-

тив, який змінює й поглиблює систему взаємин її з навколишньою дійсністю, а тому відбувається зміна загального характеру емоцій – їх змістова сторона. Вони стають більш тривалими, більш стійкими й глибокими. У подальшому дитина молодшого шкільного віку вже не тільки знає, але й безпосередньо відчуває, як треба вчинити в тому чи іншому випадку, навіть якщо вона не може усвідомити своє почуття або довести правильність свого переконання, заснованого на цьому почутті.

Характерною рисою взаємовідношень молодших школярів є те, що їх дружба заснована на спільності зовнішніх життєвих обставин та випадкових інтересів (діти сидять за однією партою, живуть в одному домі). Свідомість дітей цього віку ще не досягає того рівня, щоб думка однолітків була критерієм справжньої оцінки самого себе. Думка вчителя для молодших школярів більш суттєва та безапеляційна. Учні беззастережно визнають його авторитет. Діти відверто радяться з учителем, довіряють йому свої хвилювання, турботи, домашні події. В усіх дитячих сварках учитель виступає «моральним арбітром» [9, с. 97].

Поступово в молодших школярів формується й почуття колективізму. Якщо першокласники допомагають один одному, то зазвичай це відбувається не за власним бажанням, а завдяки прямій вказівці вчителя та за його допомогою. Колектив молодших школярів починає формуватися лише тоді, коли під впливом спеціальної роботи вчителя діти вперше починають виявляти доброзичливий інтерес до успіхів та невдач, досягнень однокласників, починають відноситись до навчальної діяльності як до справи всього класу, коли діти вперше починають реагувати на думку про клас в цілому, коли свої особисті досягнення вони будуть сприймати як частину успіхів всього класу [6, с. 70].

Такі особливості дітей молодшого шкільного віку довгий час визнавалися педагогами та психологами як стійкі та характерні, але деякі з них під впливом соціальних змін і змісту освітнього процесу деформувались або набули інший вигляд.

З приводу цього автор теорії особистісно-орієнтованого виховання професор І. Бех, досліджуючи психологічні закономірності особистості в молодшому шкільному віці, зазначав, що «молодший шкільний вік – відповідна стадія психічного розвитку суб'єкта – набуває нині чітко окресленої виразності як щодо попереднього вікового етапу (дошкільне дитинство), так і наступного підліткового етапу» [1, с. 671]. Вчений пояснює це істотним прискоренням

процесу розвитку особистості, що є характеристикою, властивою лише сучасній соціальній ситуації як провідній розвивальній детермінанті.

Особливістю сучасного молодшого школяра є «демократичність» у стосунках з учителем, мимовільність поведінки, невміння регулювати свої дії відповідно до норм шкільного життя. Це природно для новачків, але як зауважують учителі, в сучасних першокласників спостерігається певна протидія вимогам до поведінки. «Потрібно», «не можна», «виконай до кінця» – все це сприймається лише за дуже великої наполегливості вихователя [1, с. 94].

Наступною характерною особливістю сучасних молодших школярів є те, що з їх життя викреслені поняття «двір, вулиця» як соціальний інститут. На зміну їм прийшли поняття «комп'ютерно залежний», «інтернет-користувач». Негативними наслідками таких процесів стали: обмежене спілкування з однолітками, невизначеність комунікативних навичок, ріст такого явища, як самотність серед дітей.

На фізичний стан молодшого школяра суттєво вплинули відсутність фізичних навантажень, прогулянок на свіжому повітрі та поява «некорисної» їжі. Такі обставини погіршили стан здоров'я учнів початкової школи, спричинили появу в психологічній літературі поняття «часто болючие дети – рос. м».

У жорстких умовах сьогодення погіршився психічний стан учнів початкової школи, який, як правило, містить емоційні та вольові компоненти. Так, до негативних вольових станів учнів початкової школи можна віднести стан апатії, нудьги, нерішучості, байдужості, пасивності. Вагоме місце серед негативних емоційних станів дітей цього віку посідають тривога, страх, гнів, пригніченість, агресія. Такі наслідки психологи пов'язують з наявністю в молодших школярів низького рівня особистісної саморегуляції.

Зміни відбулися й у мотиваційній сфері дітей 6-11 років: знизилась пізнавальні мотиви та інтереси, допитливість, підвищилась значущість споживацьких інтересів. Ще однією інноваційною особливістю, на думку сучасних науковців, є те, що в молодших школярів з'явилися перші прояви

самоідентифікації особистості. Вона визначається як спеціально організована діяльність людини, метою якої є саморозуміння, самототожність, самоприйняття, усвідомлення власної цілісності, унікальності, цінності» [2, с. 47]. Самоідефікація має своє продовження в підлітковому віці, коли індивід володіє достатньо розвиненими психічними структурами.

Висновки. Таким чином, стверджуємо, що специфіка дитини молодшого шкільного віку визначається такими чинниками, як: спадковість, стан здоров'я, соціальні зміни, соціальне оточення, організація навчально-виховного процесу закладу освіти та інші. Це вказує на постійну динаміку вікових особливостей розвитку дитини та потребує від науковців подальших досліджень і розробок з урахуванням соціальних змін, потреб та вимог сучасної освіти. Результати цієї роботи повинні опрацьовуватися педагогами, вихователями, психологами, батьками при плануванні навчально-виховної роботи початкової школи та включатися в повсякденну життєдіяльність кожної дитини та класного колективу в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 838 с.
2. Бех І.Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 2013. – № 4. – С. 42-49.
3. Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей шести-семилетнего возраста / Д.Б. Эльконин, А.Л. Венгер. – М. : Просвещение, 1988. – 286 с.
4. Коломинский Я.Л. О психологии детей шестилетнего возраста / Я.Л. Коломинский. – М. : Просвещение, 1988. – 190 с.
5. Кремень В.Г. Про «Дитиноцентризм» або Чому освіта України потребує структурних змін / В.Г. Кремень // Щоденна всеукраїнська газета «День». – 2009. – № 210 (3130). – С. 16.
6. Крутецкий В.А. Основа педагогической психологии / В.А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1972. – 253 с.
7. Матвієнко О.В. Основи виховання моралі у молодших школярів / О.В. Матвієнко. – К. : «Стилос», 1999. – 230 с.
8. Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов. – М. : Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2006. – 606 с.
9. Петровский А.В. Возрастная и педагогическая психология / А.В. Петровский. – М. : Просвещение, 1979. – 287 с.